

Γιώργος Ν. Μερτίκας

ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΤΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ

ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΗ ΔΥΣΚΟΛΙΑ για την αναμόχλευση της κριτικής θεωρίας είναι ότι οι πλέον πρωτότυπες εννοήσεις των στοχαστών που συνέβαλαν στη συγκρότησή της είχαν την τύχη των αντικειμένων που οι ίδιοι περιέγραψαν: απολιθώθηκαν. Αυτό βέβαια δεν αποτελεί μια καινοφανή δήλωση προδιαθέτει όμως για μια περαιτέρω διερεύνηση και διεύρυνση των πορισμάτων της. Η κριτική θεωρία στη γενικότερη εκδοχή της αλλά και στην ιδιαίτερη σύλληψή της από τον κύκλο του Ινστιτούτου της Φραγκφούρτης αντιμετώπισε χρονικά προσδιορισμένες καταστάσεις και αντιπάλους, κερδίζοντας μια ευρεία αποδοχή εξ αιτίας ακριβώς της ιστορικότητάς που διέκρινε τα πόρισμάτά της. Θέλοντας να ξεφύγει από τον υπαρκτό κίνδυνο της μεταστροφής της σε ένα κομφορμιστικό αγαθό των αναπτυγμένων δυτικών κοινωνιών, ως αναπόσπαστο τμήμα της κουλτούρας τους, προσανατολίστηκε στην κριτική του παρόντος. Στην «κρίση της κουλτούρας» που έθετε ως επίκεντρό της η παραδοσιακή διανοήση της εποχής ο κύκλος της Φραγκφούρτης απάντησε ότι η επανάληψη των εννοήσεων του παρελθόντος, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι εξελίξεις του σήμερα οδηγεί στην κατάφαση προς το υπάρχον και δικαιολογεί την ανελευθερία. Η κριτική αυτή περιέβαλε τα έργα της δημιουργικότερης περιόδου της σχολής —μεταξύ '30 και '50— στα οποία εντάσσεται και η θεωρία της βιομηχανίας της κουλτούρας. Έκτοτε η βιομηχανία της κουλτούρας συζητήθηκε κατά κόρον, ενέπνευσε σημαντικά έργα, δέχτηκε επιθέσεις και αναθεωρήσεις κι έφτασε να αποτελεί μέρος της καθημερινής συνείδησης της νέας μικροαστικής τάξης που διαμορφώθηκε πάνω στις ανισοκατατάξεις της δεκαετίας του '60. Γι' αυτό εκείνο που σήμερα θα έπρεπε να απασχολήσει εμάς τους γόνους της βιομηχανίας της κουλτούρας είναι κατά πόσο η θεωρία αυτή αποτελεί ένα επιπρόσθετο κομφορμιστικό αγαθό, που προσδίδει μια «διαφορετική» ταυτότητα εκλεκτικών ή ποιοτικών καταναλωτών ή συνεχίζει να είναι κριτική προς

το υπαρκτό. Η απάντηση σ' αυτό το ερώτημα δεν φαίνεται να είναι μονοσήμαντη. Προς αυτή την κατεύθυνση δείχνει και η ίδια η θεωρία της βιομηχανίας της κουλτούρας, που εδώ θα επιχειρήσω την ανασκόπησή της. Οφείλω όμως να υπενθυμίσω ότι μια τέτοιου είδους εργασία δεν μπορεί να έχει το χαρακτήρα μιας εν σειρά παράθεσης των ιστορικών ντοκουμέντων εφ' όσον η σχολή της Φραγκφούρτης δεν παρουσίασε μια συστηματική εργασία. Η διαμόρφωση της εικόνας του έργου της απαιτεί συνεχείς και άτακτες παλινδρομήσεις στις αναφορές. Δεν πρόκειται επίσης να αναφερθώ στο έργο του Walter Benjamin μολονότι οι απόψεις του καθόρισαν το σχηματισμό της θεωρίας για τη βιομηχανία της κουλτούρας. Νομίζω πως οι μελέτες του ξεπερνούν τις αντιλήψεις της σχολής και γι' αυτό πρέπει να μελετηθεί σ' ένα διαφορετικό περιβάλλον.

Το ιστορικό πλαίσιο

Ο ΤΡΟΠΟΣ ΠΟΥ Η ΠΡΩΤΗ ΓΕΝΙΑ των στοχαστών της σχολής της Φραγκφούρτης προσεγγίζει τη μαζική κουλτούρα δεν είναι άμοιρος των δρώντων που οδήγησαν στην άνοδο του φασισμού και του εθνικοσοσιαλισμού στη Δυτική Ευρώπη και του σταλινισμού στην Ανατολική. Ιδιαίτερα η εμπειρία του ναζισμού στη Γερμανία επηρέασε το σύνολο της πνευματικής παραγωγής τους. Γι' αυτό και η θεωρία της βιομηχανίας της κουλτούρας, που ουσιαστικά σχηματίστηκε μετά τη μετανάστευση του Ινστιτούτου στην Αμερική δεν μπορεί να αποσπαστεί από αυτή την εμπειρία. Εξ άλλου η πρώτη μεγάλη διαμάχη που ξέσπασε στους κόλπους του Ινστιτούτου είχε ως κεντρικό ζήτημα την ερμηνεία του εθνικοσοσιαλισμού και ήταν το υπόβαθρο για τη μελέτη της μαζικής κουλτούρας¹.

Κεντρικές φιγούρες αυτής της διαμάχης ήταν ο Horkheimer —που σε ακολουθία της μελέτης του «Οι Εβραίοι και η Ευρώπη» δημοσιεύει το «Αυταρχικό Κράτος»²— και ο Pollock που η μελέτη του «Κρατικός Καπιταλισμός»³ είναι μια απάντηση στον Neumann ο οποίος είχε μόλις δημοσιεύσει το κλασικό πλέον έργο για τον εθνικοσοσιαλισμό «Βέγεμωθ». Οι Horkheimer-Pollock ερμήνευαν το ναζισμό ως μια νέα φάση του καπιταλισμού που σήμαινε το τέλος της ανταγωνιστικής-φιλελεύθερης περιόδου του. Η νέα αυτή φάση,

1. Για μια εκτεταμένη μελέτη αυτής της διαμάχης βλ. Sergio Fabbrini, «Οικονομία και πολιτική στο "αυταρχικό κράτος"».

2. Στην ελληνική γλώσσα «Οι Εβραίοι...» κυ-

κλοφορούν στις εκδόσεις ΕΡΑΣΜΟΣ, ενώ το «Αυταρχικό Κράτος» στις εκδόσεις ΕΛ. ΤΥΠΟΣ.

3. Βλ. *Λεβιάθαν*, τ. 5.

δεν ήταν μια απλή ένδειξη των άλογων, αντιφατικών βάσεων του καπιταλισμού αλλά ένας περαιτέρω εξορθολογισμός της μονοπωλιακής φάσης του που στηριζόταν σε μια αυταρχική αναδιοργάνωση. Ο κρατικός καπιταλισμός είτε στη δημοκρατική είτε στην ολοκληρωτική του μορφή προωθεί τη σχεδιοποίηση (Γερμανία) ή τον προγραμματισμό και τις διορθωτικές κινήσεις (ΗΠΑ) που είναι παραλλαγές μιας ενιαίας διαδικασίας. Σύμφωνα με τον Horkheimer «ο κρατικός καπιταλισμός είναι το σημερινό αυταρχικό κράτος».

Στην πορεία αυτής της μετάβασης η παραδοσιακή ζωή των αστικών και εργατικών τάξεων διαλύεται. Η διάλυση των υλικών συνθηκών αυτονομίας και συλλογικότητας συνεπάγεται τη διάλυση και των ψυχικών σχηματισμών που στηρίζονταν σ' αυτές. Γι' αυτό οι ξεριζωμένες μάζες των ανθρώπων είναι το προσφορότερο υλικό χειραγώγησης από τους νέους συνασπισμούς συμφερόντων. Εάν στην Ευρώπη κύρια έκφραση του αυταρχικού κράτους ήταν η βία και η τρομοκρατία στην Αμερική εμφανιζόταν με ηπιότερες και ανεκτικότερες μορφές που ενίσχυαν όμως τον κομφορμισμό και τα φιλετικά σύνδρομα.

Τις αντιλήψεις αυτές έμελλε να επιβεβαιώσουν οι εργασίες της σχολής στην Αμερική. Η μετανάστευση του Ινστιτούτου συμπίπτει με την περίοδο που παρουσιάζεται ένα αυξημένο ενδιαφέρον για μελέτες σχετικά με τα mass media εφ' όσον η χρήση τους εξαπλωνόταν όλο και περισσότερο. Τα μεγάλα μονοπωλιακά συμφέροντα αλλά και οι κυβερνητικές υπηρεσίες ενδιαφέρονταν για το ραδιόφωνο και τον κινηματογράφο και χρηματοδοτούσαν σειρές ερευνών. Ο κύκλος της Φραγκφούρτης είχε ήδη μια προϊστορία στη μελέτη της μαζικής κουλτούρας. Τις δεκαετίες του '20 και του '30 είχαν δημοσιευτεί οι πρώτες μελέτες του Adorno για τη μουσική, του Horkheimer για την ψυχαγωγική βιομηχανία και του Löwenthal για την υποδοχή της «ανώτερης» κουλτούρας από το ευρύ κοινό. Ερχόμενος στις ΗΠΑ ο Adorno θα συμμετάσχει ως ερευνητής στο Princeton Office of Radio Research που διηύθυνε ο Paul Lazarsfeld ενώ οι Marcuse και Löwenthal θα εργαστούν στην Ουάσιγκτον για το Office of War Information. Τέλος, υπό την αιγίδα του Horkheimer θα διεξαχθεί η μεγαλύτερη εμπειρική έρευνα του Ινστιτούτου για τις προκαταλήψεις.

Οι δραστηριότητες αυτές έδωσαν την ευκαιρία στους φραγκφουρτιανούς για μια εκ του σύνεγγυς παρατήρηση των χειραγωγικών δυνατοτήτων των mass media που αποκρυσταλλώθηκαν σ' ένα πλήθος εργασιών. Κορυφαία στιγμή αυτής της δραστηριότητας είναι η θεωρία της βιομηχανίας της κουλτούρας που γράφτηκε ως κεφάλαιο της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού* των Adorno-Horkheimer, σε συνεργασία με τον Leo Löwenthal. Έργα εξ ίσου σημαντικά προς αυτή την κατεύθυνση, προϊόντα των μελετών της περιόδου, είναι οι *Αρνήσεις*,

4. Max Horkheimer. *Το αυταρχικό Κράτος*, σ. 5.

ο *Έρωτας και Πολιτισμός και ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος* του Η. Marcuse, *Ο φόβος μπροστά στην ελευθερία* του Ε. Fromm και το *Λογοτεχνία, Λαϊκή Κουλτούρα και Κοινωνία* του L. Löwenthal⁵.

Ο προσδιορισμός της κουλτούρας

ΜΟΛΟΝΟΤΙ ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΩΝ ΣΤΟΧΑΣΤΩΝ του Ινστιτούτου παρουσιάζουν μεγάλες αποκλίσεις, συμπίπτουν κατά πολύ όσον αφορά τον προσδιορισμό της κουλτούρας.

Η κουλτούρα, γράφει ο Η. Marcuse, «περιλαμβάνει το σύνολο της κοινωνικής ζωής σε μια δεδομένη στιγμή στο βαθμό που τόσο η περιοχή της ιδεϊκής αναπαραγωγής (η κουλτούρα με τη στενή έννοια, ο «κόσμος του πνεύματος»), όσο και η περιοχή της υλικής αναπαραγωγής (ο «πολιτισμός») σχηματίζουν μια ιστορικά ευδιάκριτη και κατανοητή εικόνα». Τον ορισμό αυτό της κουλτούρας, θα τον αντιδιαστείλει με την «καταφατική κουλτούρα». Σύμφωνα με τον Marcuse, αλλά και τους Horkheimer-Adorno, η καταφατική κουλτούρα είναι «η κουλτούρα της αστικής εποχής που οδηγεί στην πορεία της ίδιας της ανάπτυξης, στην απόσπαση του πνεύματος και της ψυχής (ως ανεξάρτητου κόσμου αξιών) από τον πολιτισμό και στην ανύψωσή του πάνω απ' αυτόν»⁶. Εδώ έχει τις ρίζες της η διάκριση του κόσμου της κουλτούρας ως ενός κόσμου ελευθερίας και του πολιτισμού ως κόσμου της αναγκαιότητας⁷.

Η καταφατική κουλτούρα είναι δημιούργημα της αντίφασης που υπάρχει μεταξύ της δυστυχίας της ύπαρξης στην καθημερινότητα της υλικής ζωής και στην ανάγκη για στιγμές ευτυχίας που να αντισταθμίζουν αυτή την πραγματικότητα. Η καταφατική κουλτούρα περιέχει μια στιγμή ευτυχίας, «une promesse de bonheur», ως αρνητική της στιγμή, που στηρίζεται στο όραμα της επίλυσης των αντιφάσεων αυτής της κοινωνίας σε μια άλλη. Επειδή όμως υποστηρίζει ότι αυτή η επίλυση μπορεί να επιτευχθεί τώρα, στον εσωτερικό κόσμο του ανθρώπου ο οποίος οργανώνεται σύμφωνα με τις ανώτερες και καθολικές αξίες, καταφάσκει στην κακή πραγματικότητα, εξαυλώνοντας την

5. Για την ολοκληρωμένη παρουσίαση της ιστορίας της σχολής της Φραγκφούρτης βλέπε Martin Jay, *The Dialectical Imagination*, Little, Boston, 1973 και David Held, *Introduction to Critical Theory*, Mutchinson, London, 1980.

6. Η. Marcuse, *Αρνήσεις*, «Ο καταφατικός

χαρακτήρας της κουλτούρας», σ. 56, ελ. έκδοση ΥΨΙΛΟΝ, μτφ. Ζήσης Σαρίκας, Αθήνα 1983.

7. Η διάκριση κουλτούρας και πολιτισμού διαπερνά τη μαρξιστική παράδοση, ως αντίθεση βάσης-εποικυδομήματος ή δομής και υπερδομής.

ευτυχία που επιτρέπεται μόνο κάτω από μια πνευματικοποιημένη, εξιδανικευμένη μορφή.

Η κριτική του σοσιαλιστικού χαρακτήρα της καταφατικής κουλτούρας είναι ένας από τους στόχους της κριτικής θεωρίας η οποία αντιλαμβάνεται την ευτυχία ως επίγεια ευτυχία της πραγματικής ζωής, ως αισθησιακή απόλαυση που παραμένει ανικανοποίητη στην παρούσα τάξη πραγμάτων. Η υποταγή της ευτυχίας στην πειθαρχία του λόγου είναι καταπιεστική. Επαναλαμβάνοντας εδώ τη νικσεϊκή κριτική στην καντιανή κατηγορική επιταγή του καθήκοντος η σχολή της Φραγκφούρτης θα επιμείνει ότι το ιδανικό δεν μπορεί να γίνει αντικείμενο απόλαυσης και η ικανοποίησή, την οποία προσφέρει μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο στη σφαίρα της τέχνης.

Η τέχνη για τη σχολή της Φραγκφούρτης δεν είναι μια απλή ανταπόκριση της οικονομικής βάσης, ούτε έκφραση κάποιων ιδιαίτερων οικονομικών συμφερόντων όπως υποστήριζαν οι κατά καιρούς μαρξιστικές αναλύσεις. Προωθώντας την άποψη του Marcuse ένα βήμα παραπέρα ο Horkheimer θα υποστηρίξει ότι η καντιανή σύλληψη του ωραίου σαν απουσία συμφέροντος είναι λανθασμένη: η αληθινή τέχνη είναι έκφραση των νόμιμων απαιτήσεων του ατόμου στη μελλοντική ευτυχία. Συνεπώς προς το πνεύμα του μοντερνισμού η σχολή της Φραγκφούρτης θα επιμείνει στην αυτονομία της τέχνης αναφερόμενη πάντοτε στις μεγάλες μορφές του μοντερνισμού (Proust, Kafka, Joyce και Beckett στη λογοτεχνία, Schönberg και η σχολή του στη μουσική). Επιτυχημένο καλλιτεχνικό έργο δεν είναι εκείνο που διαλύει τις αντικειμενικές αντιφάσεις σε μια πλαστή αρμονία, αλλά εκείνο που εκφράζει την αρμονία αρνητικά ενσωματώνοντας τις αντιφάσεις καθαρά και ασυμβίβαστα στην εσωτερική δομή του.

Η σχολή της Φραγκφούρτης θα κρατήσει μια πολεμική σχέση με όλες τις σχολές και τα κινήματα που ξεκινούν από την «κρίση της κουλτούρας» ή σκοπεύουν στην υπέρβαση της τέχνης μέσα στη ζωή. Αυτή η στάση οφείλεται στην απόρριψη των προμοντέρνων, ρομαντικών στοιχείων κριτικής της κουλτούρας, που επαναϊδιοποιήθηκαν οι πρωτοπορείες αλλά και τα φασιστικά κινήματα. Εδώ η εμπειρία του ναζισμού είναι για μια ακόμη φορά εμφανής στις διακρίσεις που επιχειρεί η σχολή της Φραγκφούρτης. Έτσι ενώ η μοντέρνα τέχνη «από τη στιγμή που έγινε αυτόνομη διέσωσε την ουτοπία που εξαφανίστηκε από τη θρησκεία» οι μοντέρνες κριτικές που επιδιώκουν την αναβίωση του παρελθόντος «λησμονούν ότι εκείνες οι όψεις του πολιτισμού που μας κάνουν σήμερα να υποφέρουμε ήταν ήδη έμφυτες στις κουλτούρες που τόσο έχουν εκθριασθεί».

Η βιομηχανία της κουλτούρας

ΣΤΗ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ οι Horkheimer και Adorno αρχίζουν το κεφάλαιο «Η βιομηχανία της κουλτούρας» με την εξής πρόταση: «Η κοινωνιολογική θεωρία ότι η απώλεια του στηρίγματος της αντικειμενικά εδραιωμένης θρησκείας, η εξαφάνιση των τελευταίων προκαπιταλιστικών υπολειμμάτων και η τεχνολογική και κοινωνική διαφοροποίηση και εξειδίκευση έχουν οδηγήσει την κουλτούρα μας σ' ένα χάος αναιρείται καθημερινά: γιατί η κουλτούρα σήμερα βάζει την ίδια σφραγίδα σε όλα». Αυτή είναι ουσιαστικά η μεγαλύτερη απειλή που προέρχεται από τη βιομηχανία της κουλτούρας. Οι Horkheimer και Adorno έχοντας προηγουμένως υπερασπιστεί τη μοντέρνα διαφοροποίηση και εξειδίκευση αντιλαμβάνονται το σύνολο της ιστορίας ως μια συνεχή οπισθοδρόμηση. Απόγειο αυτής της αντιστροφής της «προόδου» είναι η βιομηχανία της κουλτούρας, που συμφιλιώνει όλα τα αντικατακτικά στοιχεία του συστήματος στο επίπεδο της συνείδησης των μαζών. Η βάρβαρη συμφιλίωση που επιτυγχάνεται μέσω των mass media και του καταναλωτισμού ξεκινά από την καταστροφή τόσο των επιτευγμάτων της μοντέρνας «ανώτερης» κουλτούρας, όσο και της λαϊκής. Το να μιλάμε σήμερα για λαϊκή ή μαζική κουλτούρα, λέει ο Adorno, είναι απάτη εφ' όσον τίποτε από όσα απαρτίζουν τη μαζικά προσφερόμενη κουλτούρα δεν είναι αυθόρμητη και αυτόνομη δημιουργία αλλά έχει παραχθεί από ορθολογικά οργανωμένα επιτελεία μονοπωλιακού και κρατικού χαρακτήρα.

Η λαϊκή κουλτούρα βασιζόταν στην παράδοση που διέλυσε ο βιομηχανικός πολιτισμός. Η μοντέρνα κουλτούρα έχει ως σημείο εκκίνησης αυτή τη διάλυση στα ερείπια της οποίας ξεκινά να δημιουργεί. Η διάκριση μεταξύ παρελθόντος και παράδοσης είναι εδώ αποφασιστική. Ας ξαναθυμηθούμε την περίφημη μαρξιστική ρήση «θα πρέπει το παρελθόν να μη βαραίνει σα νεκρό στις πλάτες των ζωντανών...» Τη ρήση αυτή θα ερμηνεύσουν οι Horkheimer και Adorno προς όφελος του παρελθόντος και όχι της παράδοσης επικουρούμενοι από τη νιτσεϊκή κριτική. Αντί να προσπαθούμε να διασώσουμε την παράδοση τη στιγμή που έχει εξαντληθεί, μπορούμε να συμβάλουμε στην πτώση της. Η πτώση της παράδοσης απελευθερώνει την ανθρώπινη διανοητικότητα από την προκατάληψη και τη βοήθα να εισχωρήσει στο παρελθόν και να ανακαλύψει τις κρυμμένες δυνατότητές του, το μη-ταυτόν. Αντίθετα όμως προς μια τέτοια προοπτική η βιομηχανία της κουλτούρας επιβάλλει παντού την ομοιομορφία.

Τη στιγμή που το σύνολο της παραγωγής προσανατολίζεται στην αγορά δεν μπορούμε να μιλάμε για «έργο» αλλά για εμπορεύματα που η ανταλλακτική τους αξία κυριαρχεί πάνω στην αξία χρήσης. Η βασική κατηγορία για αυτή την ανάλυση είναι ο φετιχισμός του εμπορεύματος, με την οποία ο Μαρξ δηλώνει την αποξένωση των παραγωγών από τα προϊόντα τους. Σύμφωνα με τον Adorno ο φετιχιστικός χαρακτήρας των προϊόντων δεν είναι μόνο ένα στοιχείο της συνείδησης αλλά και μια κοινωνική πραγματικότητα που καθορίζεται από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Στο δοκίμιό του για τον φετιχιστικό χαρακτήρα της μουσικής υποστηρίζει ότι οι ανταλλακτικές αξίες καταναλώνονται και γεννούν αισθήματα χωρίς όμως οι ιδιαίτερες ποιότητες τις οποίες μεταφέρουν να συλλαμβάνονται από τη συνείδηση του καταναλωτή. Το αληθινό μυστικό της επιτυχίας δεν είναι πλέον η δημιουργία αλλά η αγορά. Εκεί η επιτυχία αντανακλά το τι πληρώνει κάποιος για το προϊόν. «Στην πραγματικότητα ο καταναλωτής λατρεύει τα χρήματα που πλήρωσε για ένα εισιτήριο της παράστασης του Toscanini». Αυτός δημιουργεί την επιτυχία που έχει ως αντικειμενικό του κριτήριο δίχως όμως να μπορεί να το αναγνωρίσει. Με αυτό τον τρόπο παρουσιάζεται η ανταλλακτική αξία στον κόσμο των «πολιτιστικών αγαθών». Τα αισθήματα που επενδύονται στην ανταλλακτική αξία δημιουργούν την αυταπάτη μιας αμεσότητας που διαψεύδεται όμως την ίδια στιγμή εξ αιτίας της απουσίας οποιασδήποτε σχέσης με το αντικείμενο. «Αυτό στηρίζεται στον αφηρημένο χαρακτήρα της ανταλλακτικής αξίας. Κάθε ψυχολογική άποψη, κάθε Ersatz, εξαρτάται από μια τέτοια κοινωνική υποκατάσταση»¹⁰.

Σε ένα παρόμοιο κλίμα κινείται και η κριτική του Marcuse. Ακολουθώντας τη διάκριση πολιτισμού και κουλτούρας υποστηρίζει ότι ο πολιτισμός λειτουργικοποιεί την κουλτούρα καθιστώντας την παιδαγωγική, διδακτική και ξεκούραστη. Η κυριαρχία της εργαλειωκής ορθολογικότητας καθιστά τα αρχετυπικά προβλήματα αντικείμενα διάγνωσης και θεραπείας. Ιδιαίτερα στις υπεραναπτυγμένες περιοχές του βιομηχανικού καπιταλισμού, που προσφέρουν τα πρότυπα οργάνωσης της κουλτούρας, η παραγωγικότητα του συστήματος πολλαπλασιάζει και ικανοποιεί τις ανάγκες της μάζας. Η ολοκληρωτική διοίκηση φροντίζει ώστε οι ανάγκες του ατόμου να είναι αυτές που θα ενισχύσουν και θα διαιωνίσουν το σύστημα. Στο «Μονοδιάστατο Άνθρωπο» ο Marcuse θα είναι απόλυτος για τα ολοκληρωτικά αποτελέσματα της βιομηχανίας της κουλτούρας: Το τραγικό εξαφανίζεται μέσω της καλλιτεχνικής απομεταρσίωσης (desublimation). Με τον όρο αυτό εννοεί το αντίθετο της καλλιτεχνικής

10. T. W. Adorno, «On the Fetish Character in Music and the Regression of Listening». *The*

Essential Frankfurt School Reader, ed. Basil Blackwell, N. Y., 1978.

δημιουργίας. Η τελευταία πλάθει εικόνες καταστάσεων που είναι ασυμβίβαστες με το κατεστημένο. Επειδή όμως σήμερα οι εικόνες αυτές βρίσκονται παντού, μέσα στην καθημερινότητα της ζωής, χάνουν την αποτελεσματικότητά τους. Αντικαθιστούν την έμμεση ικανοποίηση που προσφέρει η καλλιτεχνικότητα με την άμεση. Η αμεσότητα της ικανοποίησης καταστρέφει ό,τι η μοντέρνα τέχνη διαφύλαξε ακόμη και στις καταφατικές της στιγμές: την άρνηση.

Η έμφαση που δίνει η σχολή στην κατασκευή του προϊόντος, στο «έργο» εξηγεί τον τρόπο που αντιμετωπίζεται ο αποδέκτης του. Το μοντέρνο έργο απαιτεί τη στοχαστική ενατένιση ενός μορφωμένου ακροατήριου. Η βιομηχανία της κουλτούρας με τα κλισέ, την επανάληψη και την απλοποίηση καταστρέφει αυτή τη σχέση. Τα προϊόντα της καθιερώνουν την απέραντη ομοιομορφία των αντιδράσεων και των συγκινήσεων: «Ο τρόπος με τον οποίο δέχεται και τηρεί ένα ραντεβού μια νέα κοπέλα, ο τόνος μιας φωνής στο τηλέφωνο ή στην πιο απόκρυφη κατάσταση, η επιλογή των λέξεων στη συζήτηση αλλά και ολόκληρη η εσωτερική ζωή, έτσι όπως ταξινομείται από την υποτιμημένη σήμερα ψυχολογία βάρθους, αποτελεί μαρτυρία της προσπάθειας του ανθρώπου να μεταμορφωθεί σε μηχανισμό όμοιο (ακόμη και στα συναισθήματα) με το πρότυπο που προωθεί η βιομηχανία της κουλτούρας. Οι πιο ενδόμυχες αντιδράσεις των ανθρώπων έχουν πραγματοποιηθεί σε τέτοιο βαθμό που η ιδέα της ιδιαιτερότητάς τους επιζεί μόνο κάτω από μια εντελώς αφηρημένη μορφή: η προσωπικότητα δεν σημαίνει σήμερα κάτι περισσότερο από τη λάμπση των λευκών δοντιών και την απελευθέρωση από τη μυρωδιά του σώματος και από τις συγκινήσεις»¹¹. Η μιμητική αυτή οπισθοδρόμηση δεν είναι μια οπισθοδρόμηση της ανθρώπινης φύσης αλλά παράγωγο μιας συγκεκριμένης ιστορικής ολότητας. Οι δυνατότητες της υποδοχής, η οργάνωση της «αισθητικότητας» εξαρτάται από την ολότητα. Ολόκληρο το κεφάλαιο για τη «βιομηχανία της κουλτούρας» στη *Διαλεκτική...* προσεγγίζει τις επιπτώσεις της στα υποκείμενα ως απότοκο του αντικειμενικού πνεύματος που αυτή συγκροτεί.

Χαρακτηρισμός της βιομηχανίας της κουλτούρας

ΟΙ ΚΛΑΣΣΙΚΟΙ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΗΣ ΦΡΑΓΚΦΟΥΡΤΗΣ στήριξαν τις θεωρητικές τους συλλήψεις σ' ένα μοντερνισμό που είχε ήδη από τότε εξαντληθεί. Η αρνητική στιγμή των βιομηχανικών κοινωνιών, δηλαδή η εργατική τάξη, είχε ενσωμα-

11. M. Horkheimer - T. W. Adorno, *Η Διαλεκτική...*, ό.π.

τωθεί ενώ οι θεσμοί των πολιτών του φιλελεύθερου ανταγωνισμού είχαν διαλυθεί. Σ' ένα τέτοιο πλαίσιο η συζήτηση για μια εναλλακτική στρατηγική κοινωνικής αλλαγής άγγιζε το φανταστικό. Η αδυναμία του κύκλου της Φραγκφούρτης να παράξει κάποια βιώσιμη θεωρία της υποκειμενικότητας σχετίζεται με τη θεωρητική πρόσδεση στο πρότυπο του homo faber και της δημιουργικότητάς του όπως τον συνέλαβαν μέσα από την ανάγνωση του Μαρξ και του Φρόυδ. Αυτό εξηγεί τον περιώνυμο πεσσιμισμό τους, που στον Horkheimer δηλώνεται με την αντικατάσταση των πραγματικών δρώντων από φανταστικούς, στον Marcuse με τις αναφορές στον γ' κόσμο και τους περιθωριακούς ενώ στον Adorno καταλήγει στην προάσπιση του αισθητικού μοντερνισμού και την απόρριψη των πρωτοπορειών με το επιχείρημα ότι πρόκειται για την άλλη όψη της βιομηχανίας της κουλτούρας.

Η αντιπαράθεση μοντερνισμού και πρωτοπορειών-βιομηχανίας της κουλτούρας, αισθησιακής κοινωνικότητας και ενατένισης ήταν αποτέλεσμα της δυσπιστίας σε οποιαδήποτε ζωτική εμπειρία του σύγχρονου ανθρώπου. Η εξαφάνιση της ετερότητας από τους προπολεμικούς ολοκληρωτισμούς συνεχιζόταν και στη μεταπολεμική οργάνωση μέσω του κράτους πρόνοιας και της μαζικά προσφερόμενης κουλτούρας. Οι μεταπολεμικές κοινωνίες φαίνονταν ομογενοποιημένες και ναρκωμένες εφ' όσον η φετιχιστική αποξενωμένη μορφή της παραγωγής και η πραγματοποιημένη αγορά ρυθμίζονταν σε όλες τις λεπτομέρειες.

Τα όρια αυτής της ομογενοποίησης έγιναν εμφανή κατά τη δεκαετία του '60. Η απουσία της αρνητικής στιγμής μέσα στο ίδιο το σύστημα το στερούσε από το μοναδικό ουσιαστικό ρυθμιστικό του παράγοντα. Οι κρίσεις που ξέσπασαν περιέλαβαν όλα τα υποσυστήματά του: κρίση οικονομική, οικολογική, πολιτική, κρίση κινήτρων. Ο Habermas ονομάζει αυτή την απουσία της αρνητικής στιγμής από το σύστημα αποικιοποίηση της καθημερινής ζωής. Πρόκειται ουσιαστικά για την αδυναμία της γενιάς που μεγάλωσε υπό το καθεστώς των ομογενοποιημένων κοινωνιών να δημιουργήσει κάποια σύγχρονη εναλλακτική ταυτότητα.

Ως αντίδοτο αυτής της κατάστασης πραγματοποιούνται κρατιστικές μετατοπίσεις και μεταρρυθμίσεις που εκφράζονται με τη λεγόμενη «τεχνητή αρνητικότητα». Η ενσωμάτωση των διανοουμένων στους κρατικούς μηχανισμούς και η προώθηση («λαϊκών») πολιτιστικών στρατηγικών, που συγκρούονται στα πλαίσια πάντοτε του κράτους με τις εκσυγχρονιστικές τέτοιες είναι μια όψη της. Μια δεύτερη όψη είναι η μαζική παραγωγή καταναλωτικών αγαθών για μια διαφοροποιημένη-τεμαχισμένη αγορά. Στο πλαίσιο αυτό η βιομηχανία της κουλτούρας αναλαμβάνει να συγκροτήσει καθημερινές κοινωνικές ταυτότητες που στηρίζονται στην τεχνητή ιδιαιτερότητα και διαφορά. Η ιδιαιτερότητα

των εθνικών και κοινωνικών παραδόσεων που καταστράφηκαν προπολεμικά ανασυγκροτείται με βιομηχανικές πολιτιστικές στρατηγικές από τις οποίες απουσιάζει το καθολικό. Η νέα τάξη πραγμάτων που προωθεί το μεταμοντέρνο παράδειγμα της «διαφοράς» επιβιώνει εξ αιτίας της έλλειψης κάποιου οικουμενικού προτάγματος. Μια εξέταση αυτού του παραδείγματος θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη τόσο τα συμφέροντα των εξεταστών όσο και τις αντικειμενικές επιταγές του συστήματος. Το όραμα της απεριόριστης παραγωγής, της υπεραφθονίας απαιτεί ως αντίβαρο τον έλεγχο και τη διαχείριση του πλεονάσματος μέσω της καταστροφής του ή της διοχέτευσής του στα παιγνίδια, τη θρησκεία, την τέχνη και τους πολέμους. Το μεταμοντέρνο παιγνίδι της τεχνητής διαφοράς δεν μπορεί να διαχωριστεί από το σύνολο των καταστροφών που το συνοδεύουν. Στην ανάλυση των νέων τάσεων της βιομηχανίας της κουλτούρας θα πρέπει να έχουμε υπόψη ότι δεν υπάρχει κάποιο είδος κατανώθησης που να μη στηρίζεται στην ικανοποίηση κάποιας κοινωνικά συγκροτημένης επιθυμίας και που παράλληλα να μην υπόσχεται κάτι ποιοτικά διαφορετικό εξ αιτίας της έλλειψης η οποία αναβλύζει από την καταναλωτική ικανοποίηση.

Με τα λόγια του Adorno: «Η αλλαγή των ίδιων των παραγωγικών σχέσεων εξαρτάται κατά πολύ από ό,τι συμβαίνει στη “σφαίρα της κατανάλωσης”, την απλή μορφή ανταπόκρισης της παραγωγής και γελοιογραφία της αληθινής ζωής: στη συνείδηση και το ασυνείδητο των ατόμων. Μόνο δυνάμει της αντίθεσής τους προς την παραγωγή, ως εντούτοις όχι πλήρως εγλωβισμένοι στην υφιστάμενη τάξη, μπορούν οι άνθρωποι να επιφέρουν μια πιο ανθρώπινη τάξη πραγμάτων. Αν κάποτε σβήσει εντελώς η φαινομενικότητα της ζωής, που η ίδια η σφαίρα της παραγωγής υπερασπίζεται με τόσο κακά επιχειρήματα τότε το τέρας της απόλυτης παραγωγής θα θριαμβεύσει»¹².

12. T. W. Adorno, *Minima Moralia*, σ. 78, του, Αθήνα 1990.
εκδ. Αλεξάνδρεια, μτφ. Λευτέρης Αναρνώ-

